

HOGYAN LETTEM A MARXIZMUS HATÁSÁRA INDIÁN TÖRZSFŐNÖK?

Egy gyűlöletkultúra természetrajza

A gyűlölet tipikusan affektív-emocionális kifejeződése az emberi viszonyoknak. Nyilvánvaló az, ha gyűlöletről beszélünk, akkor a szeretetről sem szabad megfeledkeznünk, hiszen az érzelmalapú habitus – közösségi környezetben – csak ellentétpárokban értelmezhető. A gyűlölet és morfológiai megjelenései – az ellenszenv, az antipátia, az utálat, az uszítás, a sovinizmus stb. – spontán és szervezett formában egyaránt funkcionálnak, és főként történelmi, pszichológiai és szociokulturális vetületekben tárulnak fel. A fogalom megjelenése természetes velejárója a modern kommunikatív közegekben egzisztáló ember világában, és döntő módon van jelen a politikai és etnikai diskurzusokban. Célpontja a másik ember, illetve a másik közösség, akivel vagy akikkel kapcsolatban eltérő álláspontot fogalmazzunk meg¹. A gyűlöletbeszéd támaszkodhat racionális vagy emocionális tartalmakra, lehet spontán, illetve irányított tendenciájú. Kiválthatja szubjektív érzelmi zavar, de elfojtott félelmek, vágyak is megjelenhetnek az agresszióban, ami mögött gyakorta depresszió, paranoia, rögeszme vagy akár öngyűlölet tapasztalható. A gyűlölet is vállalás, választás kérdése, ha intellektuális szubjektum áll mögötte, ha viszont nem, akkor a tömegember legkézenfekvőbb cselekvési módja. E megjelenési módok természetrajzát illusztrálom előadásomban néhány példa bemutatásával.

Úgy hozta a sors, hogy ifjúkorom fordulatokban szegényes időszakát a múlt század hatvanas éveiben, egy alföldi faluban töltöttem. A családom itt nem számított őshonosnak, hanem, amikor apám megkapta az állatorvosi diplomáját 1950-ben, egy minisztériumi pályázat nyomán kapott itt álláshelyet. Most is jól emlékszem a hatvanas évek közepének eseményeire, amikor az Egyesült Államokban Johnson elnökölt, a Szovjetunióban már Brezsnyev főtítkárkodott és Magyarországon már vásárolgattuk az első hűtőszekrényeket, Trabantokat és Orion televíziókat. Ekkor én éppen az általános iskola hetedik osztályát jártam. Az események szempontjából fontos a hetedik osztály, hiszen a történelem tantárgyból ekkor értünk a tizenkilencedik századhoz, a marxizmus és a munkásmozgalom kialakulásának tanulmányozásához. A tárgyat egy fiatal tanárnő oktatta, akiről semmi más emlékem nem maradt fenn, mint az alábbi történet.

A hölgy szakmailag precízen Marx és Engels életrajzával, illetve a kapitalizmus imperialista szakaszának fogalommagyarázatával vezette fel az eseményeket. Először is megtanultuk, hogy kik azok a burzsoák. Volt a tankönyvünkben egy karikatúra, amely egy frakkos, cilinderes, pufók-kövért embert ábrázolt, akinek szájából egy szivar lógott, a kezében dollárkötegek, s rajta ült sovány és elkeseredett arcú, kizsákmányolt munkásokon. – Na, látjátok gyerekek, ez a bácsi a tőkés burzsoá, aki kegyetlenül kiszipolyozza a szegény munkásokat, akiket proletároknak nevezünk. Nem csoda, hogy a proletárok gyűlölik a burzsujt.

A tanárnő, hogy képszerűen szemléltesse a burzsoá és a proletár fogalompáros jelentéstartalmát, a következő példával élt:

– Hogy jobban átérezzétek a lényegét, képzeljétek el, hogy ti vagytok a proletárok, és a Garaczi a burzsuj, akinek az édesapja állatorvos, jómódú ember, hiszen nagy házuk van, és nemrég vettek új autót. (Azt persze elfelejtette hozzátenni, hogy apám az osztályunkban tanuló gyerekek szegény szüleinek – emberi humánumból – ingyenesen oltotta be az állataikat, ha éppen nem volt pénzük.)

Ezek után már az óra hátralévő részében is furcsa, szúrós tekintettel néztek rám osztálytársaim. Kicsengettek. Már a szünet elején megverték a folyosón, azaz beindult az osztályharc. Én eléggé elcsodálkoztam, hiszen még a korábbi barátaim sem álltak a pártomra. Innentől kezdve hónapokon keresztül megszokottá vált a faluban a burzsujverés, ami mindig ugyanazon forгатókönyv alapján zajlott: nyolcan-tízen elkaptak az utcán, a játszótéren vagy a bolt előtt, és jól megverték. Gyakorta néztem ki úgy, mint később a Terminátor a legvéresebb jelenetekben.

Sokat gondolkodtam azon, hogy miként vethetnék véget burzsuj mivoltomnak. Először megpróbálkoztam

¹ A gyűlölethez gyakran kapcsolódik indulat is, hiszen ez a képesség az, ami a gyűlölet tárgyához a tetteinket mozgósítja. Természetesen az indulat nem feltétlenül csak a gyűlölet velejárója, hanem gyűlölet nélkül is jelenlévő eszköz, s pozitív tetteket is indukálhat.

azzal, hogy felfegyverkeztem, és így kíséreltem meg az ellenállást. Az ötleteket a korabeli filmekből vettem: például a Tenkes kapitánya alapján karikás ostort gyártottam, majd a Rinaldo Rinaldini példája nyomán kardot faragtam, s amikor a Vidoq ment a tévében, töröket használtam, de még a Parittyás Thierry láttán parittyát is eszkábáltam, amivel persze inkább önmagamra jelentettem veszélyt.

Aztán próbálkoztam azzal is, hogy amikor egy-egy támadás kezdetén körbevettek, kértem a fiúkat, hogy egyenként küzdjünk meg, mint Winnetou a kajovák főnökével. Erre azonban nem voltak hajlandók, hiszen gyorsabb és eredményesebb volt a csoportos megveretése, különben is egy burzsuj ne befolyásolja a proletárok egyöntetű döntését.

Sem a tanáraink, sem a szüleim nem tudtak megvédeni, s amúgy a faluban gyakoriak voltak a verekedések, s így a rendszeres megveretése nem okozott különösebb feltűnést. Apám annyit segített, hogy megkérte a falu egyetlen rendőreit, hogy kíséren el reggelente az iskolába, majd délben haza. Ez a megoldás átmenetileg sikeresnek bizonyult, mert a hivatalos közeg egy John Wayne külsejű kétméteres ember volt, s vele nem mertek szembe szállni. Még élveztem is a helyzetet, hiszen a rend őrre mindig hozta a táskámat, s ez némi büszkeséggel töltött el. Az iskolában annyit sikerült elérnem, hogy az órák közötti szüneteket az igazgatói irodában töltöttem, s így alapos betekintést nyertem az iskola vezetésének rejtelmeibe. Az igazgató földrajz szakos tanár volt, s így a szünetekben gyakran bejárt a földrajzi szertárba, ahova titkárnőjét – nevezzük Gizikének – is mindig magával vitte; térképeket válogatni.

Apámmal egyébként több ízben elbeszélgettem a gyűlölet archeológiájáról, s ő mesélte, hogy az ötvenes évek elején a begyűjtések és a beszolgáltatások következtében a tsz-ekben gyakorta lépett fel takarmányhiány, és kényszerből vizes szénát adtak a teheneknek, s azok ennek következtében felpuffadva pusztultak el. Azt persze nem lehetett kimondani, hogy terményhiány van, és nem működik a szocialista mezőgazdaság, hanem a párt kiadta a feladatot, hogy meg kell keresni a felelőst, aki bizonyosan az imperializmus befurakodott ügynöke. A nagy csengőfrászok idején hajnali háromkor otthonunkban hosszan szólt az idegtépő csengő hangja, s apám – rosszat sejtve – nyitott ajtót. Kint bőrkabátos ávósok álltak, és ellentmondást nem tűrő hangon citálták apámat a szolgálati dzsipbe, hogy kimenjenek a tsz-be, és az elhullott állatok felelősségét apámra próbálják rávarrni, mint az imperializmus szabotáló ügynökére. Mivel ebben az időben gyakran tűntek el emberek nyomtalanul, ezért apám elhárította a gépkocsiba való szíves invitálást, s azt mondta, hogy majd ő motorral megy előttük, mert hajnalban egy másik helyen amúgy is egy ellést kell vezetnie. Ahogy az erdőbe értek, apám egy szűk ösvényre kanyarodott, s így rázta le az ávósokat, majd utána a postamestert felköltve telefonált a megfelelő helyre, hogy az ávósokat állítsák le. Ez így is történt. Arra emlékszem még, hogy miközben elmesélte a történetet, több ízben hangsúlyozta, hogy milyen indulattal teli gyűlölettel viselkedtek vele a bőrkabátosok. Még az maradt meg bennem ebből a történetből, hogy apám azt hangsúlyozta, a fizikai tettekben megnyilvánuló gyűlöletet szellemi eszközökkel kell legyőzni. Egy értelmiségi számára ez a feladat.

Hónapok múlva a megoldás kulcsát az indiános regények adták a kezembe, ugyanis az Egri csillagok, a Légy jó mindhalálig!, A kőszívű ember fiai és az Aranykoporsó mellett ezek voltak kedvelt szellemi táplálékaim. Családi házunkat nagy udvar övezte, és néhány napi kemény munkával felépítettem egy indián falut a kertben talált eszközökből. Készítettem sátrakat, totemoszlopot, ruhákat, fejdíszeket, nyilakat, békepipákat, még tomhawkot is. Ezután elterjesztettem a faluban élő gyerekek között, hogy egy indián törzset szeretnék létrehozni, és bárkit szeretettel várok a közös játékhoz. Néhány nap alatt összegyűlt vagy huszonöt fiú és négy-öt lány is, akikből megalapítottam az apacsok törzsét, s így rögtön lett testőrségem, s innentől kezdve már nem kellett félnem, nyugodtan közlekedhettem a faluban.

A biztonság kedvéért megválasztottam magam törzsfőnöknek, és az iskola után már teljes harci díszben pompáztam. A faluban élő többi gyerek eleinte csodálkozva szemlélte az eseményeket, és délutánonként a kerítésünkön át figyelte a harci játékainkat. Hogy ők se maradjanak ki, ezért megalapítottam a kajovák törzsét is, ahol szintén törzsfőnöknek jelöltek, de ezt én nem vállaltam, hiszen önmagam ellen nem harcolhatok, hanem egy barátomat ajánlottam törzsfőnöknek. A két törzs rendszeresen megküzdött egymással, de ehhez jó előre kidolgoztam a szabályokat. Mintaként az indián becsületkódex szolgált: csak tisztességen lehetett küzdeni, párban, s ha valaki a földre került, el kellett ismernie a vereséget, s öt tovább már nem volt szabad bántani. Ha foglyokat ejtettünk, őket sem lehetett megaláznunk, hanem amíg a váltságdíjat ki nem fizették, tisztességesen bántunk velük,

még zsíros kenyeret és bambit is adtunk nekik. Ettől fogva megfélemeztek a gyerekek a burzsoá és a proletár ellentétéről, s jómagam pedig így lettem a marxizmus hatására indián törzsfőnök. Azóta gyakorta eszembe jut a történet, ha valahol gyűlöletet tapasztalok, de a gyűlölet önmagában felidézi a szeretet is, mint ellenpólust. De vajon létezhet-e olyan világ, ahol csak szeretet van, egyáltalán a gyűlölet nélkül meghatározható-e a szeretet?²

A gyűlölő személyiség önmaga is áldozatnak tekinthető, hiszen csak akkor kezdhet valaki gyűlölni, ha már a gyűlölet elpusztította benne a reális mérlegelés és a józan gondolkodás lehetőségét. Jean-Paul Sartre egyfajta hiány következményének tartja a gyűlöletet, ami klasszikus történelmi termékek tekinthető, hiszen az életfeltételekért folytatott küzdelem az alapja a fogalom táptalajának. Egyébiránt a gyűlölődő habitus alapvetően lelki folyamatok útján kristályosodik ki. Számtalan összetevője van. Egyik eleme a türelmetlenség, ami összekapcsolódhat az önérdek-képviselőhez fűződő félelemmel. Az önérdek megvalósítása szükségszerűen feltételezi az önzés attribútumát, amely ha abszolút, akkor negatív, ha egészséges – mások által is akceptált – fontos szerepet tölt be a céljaink megvalósításában. Mindez a szükségletek biztosításával függ össze, és a hajtóereje pedig abból a félelemből fakad, hogy céljaimat, létfeltételeimet esetlegesen nem leszek képes elérni, s így traumatikus állapotba kerülhetek. Természetesen az emberi lélekben a gyűlölet és a szeretet egyfajta mérlegelv alapján működik, hiszen léteznek olyan dolgok, amelyekkel szemben jogosultnak tűnik a gyűlölet. A költő szavával: Érted haragszom, nem ellened. Természetesen a harag nem fedi, csak részben a gyűlölet felületeit, inkább hirtelen felindulás, felzúdulás kifejeződése. Megfigyeltem magamon, hogy melyek azok a dolgok, élethelyzetek, tulajdonságok, amelyeket szívesen gyűlölnék, ha hagynám magam gyűlölődővé válni. Például gyűlölettel töltene el a drogfogyasztás, a drogterjesztés, főleg, ha kiskorúakat érint, s ugyancsak gyűlöletet érezhetnék a Nyugat iránt, mert a történelmünk során Magyarországot – noha 1007 esztendeje csatlakoztunk a Napnyugathoz – a kritikus időkben, például a török és a szovjet szupremácia idején, nem támogattak megfelelően, pedig mi voltunk a kereszténység pajzsa a lófarkas zászló és a vörös csillag ellenében. Sőt elég gyakran váltunk politikai és üzleti alkuk tárgyává.

Gyűlölnek-e embert, ha a gyűlöletkultúra részesévé válnék? Gyermekkorom óta folyamatosan csodálkozom azon, hogy miként lehet embert, embercsoportokat gyűlölni eltérő szokásaik, bőrük színe, hajviseletük, orruk nagysága vagy szexuális szokásaik miatt. Zsidó, cigány, kínai és arab barátaimmal beszélgetve soha nem éreztem lelki késztetést vagy racionális alapot a genetikus gyűlöletre. Jó harminc esztendeje történt, hogy egyetemi csoporttársaimmal zenekart alakítottunk, s már minden hangszernek volt gazdája, mindössze basszusgitarost nem találtunk. Napokig kerestük a felkészült zenészt, majd véletlenül egy társaságban futottam össze egy roma fiatal emberrel, aki kiválóan nagybögözött. Kérdeztem tőle, hogy mit szólna a basszusgitarához, azt mondta, hogy egy hét alatt megtanulja, s így is lett. Néhány hét múlva már sikeres koncerteket tartottunk, s látszólag minden rendben volt. Egyik este azonban újdosült barátom bánatosan mesélte nekem, hogy szívesen ismerkedne magyar lányokkal, de mindig elutasítják a jellegzetes külseje miatt.

– Úgy érzem, ezek mind gyűlölnek engem, mert cigány vagyok – mondta. Napokig törtem a fejem, hogy miként segíthetnék ebben a szituációban, majd ezt ajánlottam neki:

– Legközelebb, ha megismerkedsz egy lánnyal, mondd azt neki, hogy arab vagy, és itt tanulsz Magyarországon egy műszaki főiskolán, és – mondjuk – kohómérnök leszel. (Abban az időben a nálunk tanuló az arab egyetemisták ugyanis nagyon népszerűek voltak a magyar lányok körében.) Persze azt is hozzátettem: a hitelesség kedvéért azért tanulj meg néhány arab kifejezést is. Nem kellett sokáig várnom, és jött csillogó szemmel, mosolyogva:

– Te egy zseni vagy! Képzeld el, úgy tettem, ahogy mondtad, és megismerkedtem egy csodálatosan szép, hosszú szőke hajú lánnyal. Minden ment, mint a karikacsapás. Ahogy később megtudtam, össze is házasodtak, és

² A gyűlölet és szeretet kapcsolata és titkai egyidősek az emberiséggel. A különféle vallások bő terjedelemben foglalkoznak e két emberi tulajdonság kapcsolatrendszerével. Mivel mindkettő az emberi érzések bázisaiból fakad, ezért természetesnek kell tartanunk jelenlétüket, és egymást kölcsönösen feltételező működésüket. Az utópisztikus regények számtalanszor fölvezoltak olyan kívánatos társadalmi fikciókat, amelyekből kizárták a gyűlöletet, de nem véletlen, hogy ilyen társadalmi állapot – természetes módon – soha nem valósulhatott meg. E fogalompárt a természetes emberi habitus két fundamentumának kell tekinteni, és az ember számára az a feladat, hogy miként valósítja meg személyiségét ebben az ellentét-párban. Természetesen mindnyájan ismerünk olyan embereket, akikről feltételezzük, tudjuk, hogy életükben soha nem voltak képesek gyűlölni. Talán akkor kerülünk közelebb az igazsághoz, ha ezt a természetes emberi ellentét-párt a mindenkori gyűlölet és szeretet tárgyai felől közelítjük meg. Hiszen, ha például a gonoszsgót nem szeretem, akár gyűlölhetem is. Bármely cselekedet vagy jelenség elítélése, ha indulattal párosul, gyűlöletbe is süllyedhet.

boldogan éltek, ugyanis a lány, ahogy megismerte az ő belső értékeit, a rendkívüli muzikalitását, fokozatosan megértette azt, hogy miért füllentette magát arabnak, s már egyből nem gyűlölte a roma származást.

Ha engedném magam gyűlölni, vajon tudnék-e politikai rendszert vagy intézményt indulatos haraggal, ellenszenvvel kezelni. Anyai nagyapám már a hetvenes éveiben járt a kádári puha diktatúra közepe táján, amikor a reggeli kávézás idején, ha a szemüvegét nem tette fel, gyakran összekeverte a lisztes és a porcukros dobozt a polcon. Így Murphy és Parkinson szigorú együttműködése alapján rendszeresen lisztet tett a kávéjába. Kavargatta, kóstolgatta, majd így szólt:

– Bezzeg a Horthy alatt még cukor volt a cukor. Most meg a komministák alatt íze sincs neki!

Természetesen a gyűlöletkultúra kialakulása jóval bonyolultabb folyamat, pedig milyen egyszerűnek tűnik. A közösségi együttélés emberi viszonyai determinálják leggyakrabban a gyűlöletbe menekülést. Általában a legegyszerűbb és legkönnyebb gyűlölni, s amikor benne vagyunk, már nem is vesszük észre, hogy gyűlölünk. Legtöbbször a hatás és ellenhatás kelti e tulajdonság forrását, például az, ha valamilyen szituációban tehetetlenek vagyunk, vagy annak érezzük magunkat, és ekkor a gyűlöletteljes érzélem elégtételt, kiegyensúlyozást jelent. Gyakori a politikai gyűlölet keltése, amelyet manipulatív eszközként alkalmaznak egymás ellen a politikai propagandisták. Ez irányulhat konkrét személy, gondolat, vagy akár egy tárgy, például egy emlékmű vagy egy zászló ellen. Ennek ugyanaz a pszichológiai alapja, mint a szurkolótáborok közötti gyűlöletnek. Természetesen a politikusok csak azt nem tudják, hogy a gyűlöletet ugyan könnyű provokálni, de leállítani már annál nehezebb.

Fakadhat persze gyűlölet rögeszméből vagy előítéletből is. Ennek a típusnak az a veszélye, hogy rendkívül mélyen beágyazódik, és már-már racionális érvelést is tartalmaz. Van, ahol gyűlölnek a szegényeket a gazdagokat, a proletárokat a burzsujokat, de persze nem önmaguktól, hanem valakik ezt hirdetik közöttük manipulatív szándékkal. Amerikában viszont a szegények nem mindig gyűlölnek a gazdagokat, hiszen tudják, hogy valamikor a gazdagok is szegények voltak, és ügyességükkel, valamint szerencsésükkel emelkedtek ki, de ez a két esély bármely szegény rendelkezésére áll.

A tömegpszichológiai eszközök tárházában a gyűlölet a legjobban, a leggyorsabban és a leghatékonyabban aktivizálható. A tömegek, közösségek emócióit így lehetséges a bűnbakra terelni. A masszív gyűlölet általában hosszabb idő alatt halmozódik fel, és két formában valósulhat meg: egyrészt amikor valamilyen közvetlen tárgyra irányul, azaz kirobban, betölti a funkcióját, másrészt, amikor az önérdek-képviselő sikertelensége, az öregedés folyamata, vagy éppen tanácsstalanság miatt hosszú időn keresztül halmozódik, anélkül, hogy konkrét kitörési pontot találna. Az egyes nemzetek politikusai stratégiai elemként veszik figyelembe az indítandó háborúk eszközeként a gyűlölet erejét. Példa erre a hosszú ideig tartó német–francia gyűlölet. Vagy az első világháború kirobbantására felhasznált szarajevói merénylet nyomán a „kutya-Szerbia” című sajtókampány a Monarchiában. Ezek mind oksági racionalizmussal megtámogatott gyűlöletek, amelyek eszközként szolgálnak különféle célok megvalósításához, s ezek általában kollektív, közösségi szinten szerveződnek és hatnak. A gyűlölettel szorosan összefügg az indulat, amely az energiát biztosítja a kifejezéshez. Ha a kettő összekapcsolódik, egyenes út vezethet – vélt vagy valós okok alapján – a bosszúhoz és a bűnhöz.

A gyűlölet sokféleképpen felmerülhet egy ember életében: onnantól kezdve, hogy léteznek olyan habitusok, amelyek nem képesek semmilyen szituáció hatására a gyűlöletbe vetni magukat, ugyanakkor a gyűlöletet általában elítélő emberek is eljuthatnak arra a pontra, amikor az addig bűvópatakként bennünk csordogáló érzés – egy kiváltó ok miatt – hirtelen kerül felszínre, s ezen ők maguk is meglepődnek. E mögött általában önismereti problémák találhatók. A klasszikus típus a mizantróp, aki általános és rendes gyűlölőnek tekinthető, és ez az emóció szinte már hivatásként van nála jelen.

Valamikor a kilencvenes években együtt dolgoztam egy hivatásos gyűlölővel, akiről még mindig nem tudom, hogy mivel válthattam ki antipátiáját. Amúgy intelligens, magasan kvalifikált ember volt. Ha valaki azt kérné, hogy jellemezzem röviden lelki habitusát, akkor azt mondanám rá, hogy egyszerre volt férfias nő és nőies férfi. Közös munkavégzésünk során mindig udvariasan viselkedett velem, rendszeresen kiakasztotta az arcára a keep smilingot, és gyakorta kért tőlem tanácsokat. A hátam mögött viszont rosszízű történeteket mesélt rólam közös ismerőseinknek, negatív és cinikus megjegyzéseket tett rám, lekicsinylően nyilatkozott rólam. Amikor visszamondták nekem az állításait, mindenki nevetve csodálkozott, hiszen teljesen másként ismertek és értékelték a közösség tagjai. Mivel már hosszabb ideig zajlott közöttünk ez a nexus, sokat gondolkodtam rajta, hogy mit

tegyek. Álljak elé, vonjam kérdőre, kérjem tőle, hogy beszéljük meg? De mégsem ezt választottam, hanem egy másik utat jártam: állandóan és mindenben segítettem neki. A munkájához tanácsokat adtam, kölcsön adtam a könyveimet, az autóját megjavítottam, egyszóval baráti szeretettel járultam hozzá a magánéleti és a munkahelyi sikereihez. Ő egy ideig még továbbra is gyűlölködött velem, ám egyszer eljött az igazság pillanata. Az a feszültség, ami benne munkált az ő sértései, illetve az én toleráló magatartásom között, egyszer csak explodálódott. Eljött az idő, amikor már nemcsak a hátam mögött, hanem face to face is megsértett, természetesen valótlan dologgal. Én éreztem, hogy most jött el a deus ex machina ideje. Nem sértődtem meg most sem, hanem szívélyesen és szeretettel felajánlottam egy konkrét ügyben a segítségemet. Erre ő szinte tehetetlenül, lemerevedve állt az iroda közepén, és így szólt hozzám:

– Mondd, hát téged soha nem lehet megsérteni?

– Lehet, de nem érdemes – válaszoltam.

Kapcsolatunk azóta is tart, de már nem sérteget sem a hátam mögött, sem a szemembe nézve. Viszont ha találkozunk, a fejét csóválva mindig értetlenül néz rám.

A gyűlöletkultúra igen fontos társadalom- és históriaalkotó erő. A történelmi eseményekben meghatározó szerepet töltött be az alkalmazott gyűlölet tudománya („science of applied hatred”). Ez szinte egy laboratórium-ban előállított termékhez, vírushoz, baktériumhoz hasonlatos, hiszen igen könnyen elönti az embert. Védőoltást pedig még nem fejlesztettek ki ellene. Mindössze egyetlen eszközzel védekezhetünk elhatalmasodása megállítására, és ez mindig kéznél van: az emberi akarattal. Ennek pedig, először is, önmagunk megismerésére kell irányulnia. Továbbra is fogunk gyűlölni és szeretni, de ha ezt differenciáltan tesszük, talán nem kell a marxizmus hatására indián törzsfőnökké lennünk.